

UDK:930

San'atjon RAJABOV,

Buxoro davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: lawyear@mail.ru

Tarix fanlari doktori professor Sh.A.Hayitov taqrizi asosida

THE ROLE OF ACADEMIC BORIBOY AHMEDOV IN DELIVERING HAFIZ TANISH BUKHARY'S "ABDULLANOMA" TO THE BROAD SCIENTIFIC PUBLIC

Annotation

This article talks about the scientific merits of the historian Boriboy Akhmedov in bringing the work "Abdullanoma" ("Sharafnomayi Shahi") by Hafiz Tanish Bukhari, covering the history of the socio-political and cultural life of Bukhara in the 16th century, to the general scientific community.

Key words: History of Bukhara, Boriboy Akhmedov, translation, social and political situation, Abdullanoma, Sharafnomayi-shahi, Hafiz Tanish Bukhari.

РОЛЬ АКАДЕМИКА БОРИБОЙ АХМЕДОВА В ДОСТАВЛЕНИИ «АБДУЛЛАНЫ» ХАФИЗА ТАНИША БУХАРИ ШИРОКОЙ НАУЧНОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ

Аннотация

В данной статье говорится о научных заслугах историка Борибоя Ахмедова в доведении труда «Абдулланы» («Шарафномаи Шахи») Хафиза Таниша Бухари, освещающего историю общественно-политической и культурной жизни Бухары XVI века, до общего научного сообщества.

Ключевые слова: История Бухары, Борибой Ахмедов, перевод, общественно-политическое положение, Абдулланома, Шарафномаи-шахи, Хафиз Таниш Бухари.

HOFIZ TANISH BUXORIYNING "ABDULLANOMA" ASARINI KENG ILMIY JAMOATCHILIKKA YETKAZISHDA AKADEMIK BO'RIBOY AHMEDOVNING TUTGAN O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Buxoroning XVI asr ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti tarixini yorituvchi Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" ("Sharafnomayi shohiy") asarini keng ilmiy jamoatchilikka yetkazishda tarixshunos olim Bo'riboy Ahmedov ilmiy xizmatlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro tarixi, Bo'riboy Ahmedov, tarjima, ijtimoiy-siyosiy ahvol, Abdullanoma, Sharafnomayi-shohiy, Hofiz Tanish Buxoriy.

Kirish. Buxoro tarixining muhim manbalaridan biri Hofiz Tanish Buxoriy qalamiga mansub "Abdullanoma" ("Sharafnomayi shohiy") asaridir. Mazkur asar nafaqat Buxoro balki, O'rta Osiyo xalqlarining shayboniylar hukmronligi davri ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotini o'rganishda alohida ahamiyatga ega manba hisoblanadi. Asarning aniq faktlarga boyligi va unda tarixiy voqealarning keng yoritilganligi bilan o'sha davr birlamchi manbalaridan ajralib turadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ingliz sharqshunosi K.Styuart "Abdullanoma"ning Tipu Sulton kutubxonasi (Maysur, Hindiston)da saqlanayotgan nusxasi to'g'risidagi dastlabki ma'lumotni keltirib o'tgan[3:10].

I.I.Umnyakovning fikriga ko'ra "Abdullanoma" XX asr boshlarida L.A.Zimin tomonidan rus tiliga tarjima qilingan va qisman 1918 yili Toshkentda nashr etilgan. I.I. Umnyakov L.A. Ziminning tarjimasini "Abdullanoma"ning uchta nusxasi va o'sha davrga oid boshqa qo'lyozmalar xususan, Mahmud ibn Valining "Bahr ul-asror fi-manqib ul-ahyor" nomli asariga qiyosiy solishtirish asosida bajarilganligini aytib o'tgan [2].

Sharqshunos olim V.V. Bartold ham 1924 yilda Bokuda bo'lgan ilmiy anjumanda L.A. Zimin tarjimasini va "Abdullanoma" haqidagi materiallarni to'plab nashr qilish zarurligini ta'kidlagan[2].

Sankt-Peterburglik sharqshunos M.A. Salohiddinova asarning rus tilidagi nashri ustida katta ish olib borib, birinchi va ikkinchi jildlarini (Moskva. 1983,1989) chop ettirgan.

Ko'pgina olimlarning asar tarjimasini bo'yicha jiddiy mehnat qilganliklariga qaramasdan asarning faqatgina to'rtinchi qismi o'zbek va rus tillariga tarjima qilingan va asar nashri nihoyasiga yetmay qolgan.

"Abdullanoma"ning batafsil tarjimasini Sadiq Mirzaev tomonidan 1944 yildan boshlab O'zbekiston FA sharqshunoslik institutining kutubxonasidagi 2207 raqam bilan saqlanayotgan nusxa asosida amalga oshirilgan. B. Ahmedov asrning tarjimasini yakuniga yetkazish ishiga kirishganida S.Mirzaev tarjimasida ayrim kamchiliklar mavjudligini aytib o'tgan. Jumladan, B. Ahmedov asarning S.Mirzaev tarjima nusxasida 1584-1588 yillar voqealari mavjud emasligini tanqidga olgan.

B. Ahmedov Yunusjon Hakimjonovning ko'magida "Abdullanoma"ning Sankt-Peterburg va Bokuda saqlanayotgan nusxalari (D-88 va 446) asosida tarjima qilib, kamchiliklarni to'ldirilishiga erishganligini ta'kidlab o'tgan[4].

Abdullanomaning mukammal tarjima qilinishida Bo'riboy Ahmedovning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. Asarning Sadiq Mirzaev, Yunusjon Hakimjonov tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan nusxasini nashrga tayyorlash, so'zboshi, shuningdek, tarixiy, jug'rofiy atamalar va ayrim hodisalarga sharh yozishda Bo'riboy Ahmedov ilmiy metodologiyasi bugungi kunda ham o'z kuchini saqlab kelmoqda.

"Abdullanoma"ning ikkala tarjimoniga ham asarning mustaqillik yillarida Bo'riboy Ahmedov tomonidan amalga

oshirilgan to'liq nashrini ko'rish nasib etmagan bo'lsa-da, ushbu nashr orqali ularning xizmatlari xalqimizning ilmiy-ma'rifiy mulkiga aylandi va tarjimonlarning nomlari tarix sahifalariga qayta muhrlandi. Asarining o'zbek tiliga tarjima qilingan birinchi jildi fors tilidan Sodiql Mirzaev tarjimasi asosida Bo'riboy Ahmedovning ilmiy muharrirligi va so'zboshi, shuningdek, tarixiy, jug'rofiy atamalar va ayrim hodisalarga 2000 dan ortiq sharhlar bilan 1999 yilda, ikkinchi jildi fors tilidan Sodiql Mirzaev va Yunusjon Hakimjonov tarjimalari asosida 2000 yilda ushbu tarixiy asarni shartli ravishda ikki jildga to'rt qismda "Sharq" nashriyotida chop etilib, keng ilmiy jamoatchilikka taqdim etildi. "Abdullanova"ning mazkur ikki jildlik nashri O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti hamda Xalqaro Amir Temur xayriya jam'armasi hamkorligida qayta nashrga tayyorlangan.

Tadqiqot metodologiyasi. B. Ahmedov "Abdullanova" asariga yozilgan so'zboshi qismida asar to'g'risida batafsil ma'lumotlarni keltirib o'tgan[5]. Umumun olganda asar muqaddima va ikki qismdan iborat. Muqaddimada Abdullaxonning naslu nasabi, uning o'sha zamonning yirik ruxoniylaridan xoja Muhammad Islomga muridligi, Chingizxon, Jo'jixon, Muhammad Shayboniyxon haqida, shuningdek Movarounnahrning XV asr oxiri va XVI asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqida qisqa ma'lumot keltirilgan.

Tahlil va natijalar. Asarning birinchi qismi Movarounnahr, Janubiy Turkiston (hozirgi Afg'onistonning shimoliy qismi) va Xurosonda 1557- 1583 yillar orasida bo'lib o'tgan voqealar, ya'ni Abdullaxon II ning taxtga o'tirishi va pul zarb ettirishigacha bo'lgan katta davrni o'z ichiga olgan. Ikkinchi qism 1583- 1588 yillar, ya'ni Abdullaxon II ning taxtga o'tirishidan to' Hironing uzoq muddat davom etgan qamaldan so'ng shayboniylar qo'shini tarafidan fath etilishigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan.

B. Ahmedovning Buxoro tarixi bilan bog'liq ilmiy tadqiqot ishlarida berilgan ma'lumotlarga qaraganda, asarda tarixiy voqealar bilan bir qatorda Buxoro xonligining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, madaniy hayoti, Shayboniylar davlati va qo'shinining tuzilishi, Buxoro xonligining Eron, Turkiya, Hindiston, Sharqiy Turkiston va Rossiya davlatlari bilan olib borgan siyosiy va savdo aloqalari bayon etilganligini kengroq anglash mumkin. Asarda mamlakat poytaxti Buxoro bilan bog'liq faktik ma'lumotlarni uchratamiz. Jumladan, XVI asrda fan va madaniyat ravnaq topgani, Buxoro shahri atrofidagi (6 – 7 km masofada bo'lgan) Sumiton (Jo'ybor) qishlog'i shaharga qo'shib olinib, uning janubiy-g'arbiy tomondan devor bilan o'rab olingani, Jo'ybor xojalarning bobokaloni Abu bakr Sa'd maqbarasi atrofida masjid, madrasa va xonaqoh bino qilinib, Buxoroning obod bo'lishi qariyb o'n yil davom etgani xususida qimmatli ma'lumotlar yeltirilgan[1:389].

Sumitonda qurilgan madrasa va boshqa binolar xususida, Hofiz Tanish Buxoriy mana bularni yozadi: "To'g'risi, (u) shunday (bir) oliy bino bo'ldiki, andisha muhandisi hech qanday mubolag'asiz va lofsiz u baland binoning suratini chizishdan, tabiat naqqoshi bu keng mavzularni tafsiflashdan o'jizlik qiladi. Bundan tashqari, Abdullaxon II davrida faqat Buxoroning o'zida Abdullaxon, Gavkashon, Fatxulla qushbegi, Xoja Muhammad Porso madrasalari, yangi Chorsu (1570 yili) , Karmana yaqinidagi Zarafshon ustiga ko'priki (1582 yili), qurildi. "Abdullaxon timi" nomi bilan dong'i ketgan usti yopiq bozor esa nafaqat Movarounnahrda, balki butun jahonda mashhur bo'ldi. Karvon yo'llari ustida ko'priklar, sardobalar qurildi hamda daryo o'zanlaridan yangitdan kanallar qazilib qishloq va shaharlarning suv ta'minoti yaxshilandi"[1:389]. Bu kabi ma'lumotlarning tarjima natijasida batafsil kelirilishi asarning ilmiy manbaviy qiymatini oshiradi.

Asarda xonlik shaharlari (asosan poytaxt Buxoroda) ilm-fan, adabiyot va kitob san'ati ham rivojlanganligi to'g'risida, Buxoroda yashab ijod etgan Mushfiqiy, Nizom Muammoiy, Muhammad Darvish Oxund, Qozi Poyanda Zominiy, mulla Amir Muhammad Amin Zohid, mavlono Abdulhakim kabi ko'plab ilohiyot olimlari, tabiblar va shoirlar haqida o'ziga xos naqqoshlik va xattotlik maktabi shakllangani bo'yicha qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Buxoro xonligining XVI asrda Eron, Hindiston, Turkiya, Koshg'ar va Rossiya mamlakatlari bilan tashqi-iqtisodiy, elchilik va madaniy aloqalari bo'yicha bir qator ilm-fan uchun o'ta muhim ma'lumotlar keltirilgan. Bu ma'lumotlar orasida Buxoro xonligi bilan Hindiston o'rtasidagi 1572 – 1573, 1577, 1578, 1586 yillari elchilik almashinuvi, 1583 yili Buxoro elchisining Moskvadan qaytib kelishi, 1584 yili Sharqiy Turkiston, Mo'g'uliston, Xorazm va Eron elchilarining Buxoroga kelishi, turkiyalik mergan o'qchilarning shayboniylar qo'shinida xizmat qilishi, Buxorodagi hind savdo uyushmasi to'g'risidagi ma'lumotlar Buxoro xonligi tashqi siyosatini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

"Abdullanova"da Shayboniylar xususan, Abdullaxon II ning mamlakatni boshqarishda diniy ulamolar (Jo'ybor shayxlari) ko'magi va qo'llab-quvvatlashiga suyanganligi yaqqol ko'rsatilgan. Buxoro xonligi hududida istiqomat qilgan turli millat va qavmlar to'g'risidagi ma'lumotlar o'zbek xalqining etnik tarixini o'rganishda muhim o'rin tutsa, saroydagi hadya va tortiq qilish tartibi, aholi orasida amalda bo'lgan urf-odatlar to'g'risidagi qiziq ma'lumotlar har bir kitobxonni befarq qoldirmaydi. Biz asarning mazmuniga batafsil to'xtab o'tirmaymiz, voqealarning ayrim va eng muhimlarinigina bayon etamiz. XVI asrning birinchi yarmidan boshlab Movarounnahrda feodal tarqoqlik va ichki ziddiyat nihoyat avj oldi. Buxoroda Ubaydullaxonning o'g'li Abdulazizxon (1540—1550), Samarqandda esa Ko'chkinchixonning uchinchi o'g'li Abdullatif hokimiyatni qo'lga oldi. Shu yillari Shayboniy sultonlar va feodallarning toju taxt uchun talashishlari shu qadar kuchaydiki, na Abdulaziz va na Abdullatif kun sayin O'sib borayotgan feodal tarqoqlikning oldini olishga va feodallarning boshboshdoqlik harakatiga barham berishga qodir bo'lolmay qoldilar. Abdulazizxon 1550 yili vafot etdi. Lekin uning o'ringa xon qilib ko'tarilgan Muhammadyor sulton hokimiyatni qo'lda tutib qololmadi. O'sha yiliyoq Buxoro taxtini Pirmuhammadxon egalladi. Lekin uning hukmronligi ham uzoqqa bormadi. Oradan bir yil chamasi o'tgach, 1551 yili Toshkent hokimi Baroqxon va Samarqand hokimi Abdullatifxon ittifoqlashib, Buxoro taxtini egallash uchun qo'shin tortdilar. Shu kunlari Miyonkol viloyatida turgan Rustamxon o'z o'g'li O'zbekxon bilan Buxoroga, Iskandar sulton bo'lsa Karmanani tashlab ketdi. Pirmuhammadxon bo'lsa Buxoroni Muhammadyor sultonga topshirib, Balxga qaytdi. Pirmuhammadxon bilan Abdullaxon o'rtasidagi ziddiyat kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Bu nizo Buxoro olingandan keyin (1557) kimni xon qilib ko'tarish masalasida yana chukurlashdi. Ma'lumki, shu vaqtga qadar Shayboniylar o'rtasidagi qoidaga binoan shu xonadondan bo'lgan sultonlar ichida yoshi ulug'i xon ko'tarilardi. Abdullaxon Pirmuhammadxonning taklifiga binoan, unga Movarounnahrni topshirishga, o'zi esa Balxga hokim bo'lishga rozi bo'lgan va 6u haqda har ikki o'rtada ahdnoma ham imzolangan edi. Lekin Pirmuhammadxon o'z ahdda turmadi. Shundan keyin Abdullaxon o'z otasini Miyonkoldan Buxoroga olib keldi va uni Movarounnahrning yagona hukmdori deb e'lon qildi. Hofiz Tanish o'z asarida XVI asrning ikkinchi yarmida Boburiylar imperiyasi (Hindiston) bilan O'rta Osiyo o'rtasidagi siyosiy munosabatlar, shuningdek, O'rta Osiyo bilan Rossiya o'rtasidagi savdo munosabatlariga oid ayrim qimmatli ma'lumotlarni ham

keltirgan. O'sha vaqtlarda Movarounnahr (Abdullaxon) bilan Boburiylarning podshohi Akbar (1556—1605) o'rtasidagi siyosiy munosabatlar zaminida, asosan, Badaxshon, Shimoliy Afg'oniston va Xuroson uchun kurash yotadi. Abdullaxon o'sha yillari Balx va Badaxshonni o'z qo'liga kiritib, Kobulga ham taxdid qila boshladi. Akbar esa 1583 yilda Sindni va 1586 yilda Kashmirmi bosib olib o'zbeklar davlatining janubiy chegaralariga yaqinlashdi. Keyinchalik, Abdullaxon Akbarshoh bilan bitim tuzib ichki feodal urush-janjallar va Turkiya bilan to'xtovsiz olib borilgan urush tufayli kuchsizlanib qolgan Eronni o'zaro taqsimlab olishga intildi. Akbar esa Balx va Badaxshonni, qo'l kelsa, Xuroson va Movarounnahmni ham o'ziga qaratish niyatida edi. XVI asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo bilan Rossiya o'rtasidagi savdo munosabatlari haqida "Sharafnomayi shohiy"da faqat Abdullaxon tomonidan Moskvaga yuborilgan elchilarning 1583-yili qaytib kelganliklari va ularning Moskvadan tuyalarga juda ko'p o'qdori, ov qushlari va boshqa matolar ortib keltirganliklari hikoya qilinadi. Mashhur rus tarixchisi S.V. Jukovskiy Buxoro elchilarining 1589-1595 yillarda ham Moskvaga borganliklarini qayd qilgan. Akademik V.V. Bartold bu elchilarning asosan ov ashyolari - miltiq, qo'rg'oshin, o'q-dori va ov kushlari (shunqorlar) keltirish uchun yuborilganligini ta'kidlaydi.

Asarda Shayboniylar qo'shinining tuzilishi haqida ham qimmatli ma'lumotlar keltirilgan: XVI asrda o'zbeklarning qo'shini Chingizxon va Temur davridagi jangovar tartibni saqlab qolgan, ya'ni Hofiz Tanishning so'zlari bilan aytganda, ota-bobolarning borasi, to'rasi va yasoqlariga amal qilgan holda tuzilgan. O'zbeklarning qo'shini ham asosan maymana (o'ng qanot), maysara (so'l qanot), qalb yoki g'ul (markaz)dan tashkil topgan. Qo'shinning oldida yarovul (avanpost yoki kichik razvedka otryadi), qorovul (qo'shinning oldi va yon tomonlarida boradigan maxsus bo'linma) turgan. O'z navbatida flanglarning ham ma'lum qanotlari (chanoh) va avangardlari bo'lgan. Markaz (qalb, g'ul) deb atalgan, lekin, asosan, ehtiyot

(rezerv) vazifasini o'tagan qism butun qo'shinning uchdan bir qismini tashkil etgan va unga xon yoki sultonlardan, amirlardan biri boshchilik qilgan. Markaz ham bir necha saf (markaz)dan iborat bo'lib, oldingi safda turuvchilar bayroqdor jangchilar (tug'chi) deb atalgan. Bayroq yonida turuvchi qismga ham sultonlardan biri bosh qilib tayinlanar edi. Masalan, 1554-1555 yili Farab yonida bo'lgan jangda Abdullaxonning bayroqdor qismlariga Do'stim sulton boshchilik qilgan. Hofiz Tanish bayroqdor qismning umumiy sonini ham keltiradi. Masalan, 1556-1557-yili Ilono'ti mavzeida Abdullaxon bilan Toshkent hokimi Darvishxon o'rtasida bo'lgan jang tafsili hikoya qilingan joyda Darvishxon qo'shinining bayroqdor qismi 30 ming kishidan iborat bo'lganligi aytiladi. Urush maydonini belgilashga ham alohida e'tibor berilgan. Buning uchun, albatta, suv va boshqa tabiiy qulayliklar bo'lishi shart bo'lgan. Jang maydonini tanlash va u yerda qo'shinni o'rni-o'rniga joylashtirish tovochi deb atalgan amirlar zimmasiga yuklatilgan. O'zbeklarning qo'shini ham Chingizxon va Temur qo'shini singari ko'p sonli dushman qismlariga alohida-alohida hujum qilish taktikasini qo'llagan. Hofiz Tanish o'z asarida XVI asrning ikkinchi yarmida Boburiylar imperiyasi (Hindiston) bilan O'rta Osiyo o'rtasidagi siyosiy munosabatlar, shuningdek, O'rta Osiyo bilan Rossiya o'rtasidagi savdo munosabatlariga oid ayrim qimmatli ma'lumotlarni ham keltirgan. Hofiz Tanish o'z asarida yuqorida bayon qilingan tarixiy voqealarni, ya'ni Movarounnahmning XVI asrdagi siyosiy ahvolini batafsil yoritib berdi.

Xulosa va takliflar. Hofiz Tanish al-Buxoriyning "Abdullanoma" asarining akademik B. Ahmedov tomonidan o'zbek tilida yaxlit holda nashr etilishi, asarni xalqimizning ilmiy-ma'rifiy mulkiga aylantirdi va tarjimonlarning nomlarini tarix sahifalariga qayta muhrladi. B. Ahmedovning tarjima va sharh berish borasidagi metodologiyasi bugungi kunda ham tarixiy asarlarni tahlil etishda xususan, Buxoro tarixiga doir manbalarni keng va chuqurroq o'rganishda o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. "O'qituvchi". T. 1994.
2. Stewart Ch. A. Descriptive Catalogue of the Oriental Library of the Late Tippoo Sultan of Mysore. Cambridge, 1809. N XXVII, p. 10.
3. Умняков.И. "Абдулла-наме" Хафиз-и Таны-ша и ее исследователи, стр. 317
4. O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. Fan. T. 1997. 9-10-11-son. 140-b
5. Hofiz tanish al-Buxoriy "Abdullanoma". "Sharq". T. 1999. 3-b.
6. Ahmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1991.
7. Badriddin Kashmiriy. Ravzat ar-rizvon. O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmasi, inv. №2094.
8. To'raev H. Jo'yboriylarni mashhur etgan siymolar // "Ma'rifat nuri", 1999-yil 22-noyabr
9. To'raev H. Buxoro hukmdorlari va Jo'ybor xo'jalari // Buxoro: Tarix sahifalari. – Buxoro: "Buxoro" nashriyoti, 1998.
10. Rajabov S. Buxoro tarixida jo'ybor xo'jalarining tutgan o'rni // "Sohibqiron yulduzi" jurnali. №3-son (53) 2023.
11. <https://ziyouz.uz>
12. <https://www.natlib.uz>